

Федір Медвідь,
Алла Медвідь

ІНСТИТУАЛІЗАЦІЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ В УМОВАХ ПОЛІТИЧНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ

Розглянуто соціально-політичні засади теорії політичної модернізації, її етапи розвитку. Проаналізовано становлення та процеси інституалізації громадянського суспільства в Україні.

Ключові слова: *теорія модернізації, політичне життя, інституалізація, громадянське суспільство.*

Feodor Medvid', Alla Medvid'. Institutionalizaciya of civil society is in Ukraine in terms political modernization. Socio-political principles of theory of political modernization, its stages of development, are considered. Becoming and processes of institutionalizacii of civil society is analysed in Ukraine.

Key words: *theory of modernization, political life, institutionalizaiya, civil society.*

Теорія політичної модернізації в її сучасному розумінні викристалізувалася з багатьох концепцій, що мають різну соціально-політичну спрямованість. Серед її представників – західні вчені С. Ліпсет, Г. Алмонд, Р. Уарт, Д. Аптер, Ф. Рігз, Л. Біндер, С. Верба, Д. Коуелман, Л. Пай, Д. Лапаламбара, С. Гантінгтон, В. Цаф, С. Ейзенштадт, Д. Лернер, У. Мур, А. Етціоні, У. Ростой, П. Бергер та ін. Модернізація є однією з необхідних умов становлення нового світового порядку, в основі якої лежить визнання її головною закономірністю соціального розвитку постійної зміни, ускладнення політичних, економічних і культурних структур та їхніх функцій відповідно до потреб раціонального та ефективного функціонування суспільства. Комплекс наукових ідей, об'єднаних умовним поняттям «теорія модернізації», сформувався після Другої світової війни. Протистояння двох суспільно-політичних систем і виникнення третього світу, представленого колишніми колоніями й

напівколоніями, поставили західне суспільствознавство перед необхідністю вироблення нової парадигми соціально-історичного розвитку, що мала подолати песимізм попередніх концепцій, що їх репрезентували О. Шпенглер, А. Тойнбі, П. Сорокін, К. Ясперс та ін. Теорія модернізації пройшла декілька етапів розвитку. На першому етапі (50–60-ті рр.) відбулося зародження і становлення теорії модернізації, вироблення на її основі конкретних моделей соціально-політичного розвитку в межах міждисциплінарного підходу та традиції західного лібералізму, що об'єднав економістів, соціологів, політологів, соціальних психологів та ін. Концепції економічного зростання, що домінували в цей період, вважали традиційні (доіндустріальні) суспільства Азії, Африки й частково Латинської Америки як економічно відсталі, що потребували механізмів стійкого розвитку. Втілення такої моделі розглядалося як засіб вирівнювання країн цих регіонів із розвинутими країнами, що мало б стати передумовою для впровадження політичних інститутів західного зразка та прозахідних цінностей. На другому етапі розвитку теорії модернізації (70–80-ті рр.) відбувалася переоцінка малоефективних моделей економічного зростання і політичної інституціоналізації, що не спрацювали практично ніде в тому вигляді, як були задумані її теоретиками. Третій етап (кін. 80-х-поч. 90-х рр.) – дав західним ученим розуміння необхідності врахування водночас з економічними чинниками розвитку (людські та природні ресурси, нагромадження, наявність капіталу, розвиток технологій) позаекономічних – геополітичних, соціальних, культурних, психологічних та ін. Концепції модернізації набувають чітко визначеного соціально-культурного характеру. Це виявляється у подоланні евроцентризму і визнанні як самоцінних ісламської та індуїстсько-буддійської «квазіцивілізацій», врахуванні цивілізаційної культури окремих соціумів взагалі. Вчені майже одноставно дійшли висновку щодо неможливості механічного перенесення західних моделей розвитку на інші регіони світу [1, с.407–419; 2, с.116–187].

Наприкінці ХХ ст. проявилася трансформація процесу модернізації у постмодернізацію, яка охоплює: переорієнтацію інфраструктури індустріального суспільства на

розвиток його інформаційних можливостей та постматеріальних цінностей; формування екологічного суспільства, заснованого на впровадженні природозберігаючих технологій; розширення сфери індивідуальної свободи людини, створення для неї можливостей вибору, незалежності від тиску традицій, середовища, місця проживання. Отже, поступово із засобу теоретичного забезпечення політики Заходу стосовно країн, що звільнилися від колоніальної залежності, теорія модернізації трансформувалася в інструмент комплексного пояснення, продукування і прогнозування соціально-політичного розвитку [3, с.14–20].

Сучасна теорія розглядає модернізаційний процес у межах певного суспільства як свідому настанову держави на якісні перетворення, а не калькування досвіду передових країн, поєднання найпоширеніших універсальних політичних структур, інститутів, цінностей із традиційною специфікою певних суспільств. Витоки такого підходу сягають політико-соціологічних концепцій Ф. Тьонніса, М. Вебера, Т. Парсонса [2, с.66–80]. Політична модернізація виступає як: 1) комплекс науково-методологічних засобів, спрямованих на пояснення джерел, характеру і напрямів політичних змін на історичній, сучасній і постсучасній стадіях загальноцивілізаційного розвитку з розкриттям на рівні окремо взятих соціумів усієї сукупності відносин: держава – міжнародна система, держава – громадянське суспільство, держава – особистість, індивід – індивід та ін.; 2) практичне втілення елементів раціоналізації влади і політичної бюрократії через органічне поєднання політичних, економічних і духовних чинників соціального розвитку; зростання здатності політичної системи адаптуватися до нових соціальних зразків; ослаблення і заміну традиційних еліт модернізаторськими; подолання відчуження населення від політичного життя й забезпечення його групової та індивідуальної участі в ньому; постійне вдосконалення нормативної та ціннісної систем суспільства. Політична модернізація не обмежується політичною сферою, а охоплює економічну, соціальну, правову, культурну та інші сфери суспільного життя. Вона розвивається у двох основних вимірах: спонтанно (стихійно) через поступове нагромадження передумов у

певних сферах суспільного життя, вдале поєднання яких дає якісно новий поштовх; свідомо (цілеспрямовано) завдяки вольовим зусиллям впливових суспільних груп або правлячих еліт. Успіх модернізації в обох випадках залежить від того, наскільки реально існуючі національні інститути та ментально-психологічні орієнтації населення співвідносяться з її метою [4, с.237–264]. Характерною особливістю політичної модернізації є диференціація політичної структури (інституціоналізація), яка передбачає формування розгалуженої мережі соціально-економічних, політичних та інших інститутів суспільства, спрямованих на забезпечення стабільності й соціального порядку. Розвивається вона через удосконалення (осучаснення) традиційних інститутів, які в процесі модернізації суттєво змінюють свої функції та характер діяльності, а також через формування нових [5, с.9–23].

Інституціоналізація не може мати кількісно формального виміру, оскільки суспільств з інституційним порядком, який охоплював би все соціально-політичне життя, в історії не зафіксовано. Рівень інституціоналізації визначається якісними показниками: здатністю структур суспільства до адаптації за нових умов, ступенем їхньої складності, рівнем автономності (самостійності) щодо соціальних груп або інших інститутів, взаємною узгодженістю суспільно-політичної діяльності. Важливим чинником модернізації є забезпечення широкої участі громадян у політичному житті через політичні партії та групи за інтересами, модернізаційний потенціал яких зумовлений їх функціями. Найважливішою серед них є функція структуризації політичного життя, завдяки якій суспільство постає як певна система організованих інтересів. Важливе значення має також функція соціальної інтеграції, що дає змогу партіям та групам інтересів виконувати, з одного боку, роль посередників, єдиної ланки між громадянами і владою, а з іншого – сприяти спілкуванню представників різних верств населення [6, с.50–103].

Ціннісною основою політичної участі є процес кристалізації модернізаторських ідеологій, які можуть виконувати як стабілізаційні (скеровані на традиційні прошарки суспільства), так і мобілізаційні (зорієнтовані на осучаснені

групи населення) функції [7, с. 367–412]. Ще однією складовою модернізації політичної системи є створення цілісної на різних її етапах і рівнях системи політичної соціалізації, що має бути спрямована на забезпечення зворотного зв'язку особи з політичною системою [8, с. 300–306; 9].

Проголошення України незалежною державою відкрило можливості для всебічної модернізації її суспільства на основі світового досвіду і власних потенційних можливостей. Однією з найважливіших проблем політичної модернізації є досягнення стійкої рівноваги і політичної стабільності в суспільстві. Ще однією проблемою політичної модернізації є пошук оптимальних способів переходу від традиційного суспільства до раціонального, до пом'якшення вірогідного зіткнення традиційних цінностей і норм політичного життя національної політичної культури з новими модернізованими інститутами [10, с.27–37; 11, с.7–40].

Третьою проблемою політичної модернізації сучасної України є налагодження постійного взаємозв'язку й діалогу між владними структурами і населенням з усіх питань суспільного буття. Отже, орієнтиром формування самобутньої вітчизняної моделі суспільно-державного розвитку, її реалізація відбуватиметься з одночасним подоланням негативних ментально-психологічних нашарувань у свідомості населення, поєднанням елементів загальноцивілізаційного досвіду з віковими традиціями української культури [12; 13].

Громадянське суспільство як цілісний феномен виникає тоді, коли є наявність індивідів, які мають фундаментальні громадянські права і свободи; існування в соціальному просторі вільних від прямого державного втручання сфер, необхідних для створення таких інститутів; наявність у громадянському середовищі ідей злагоди, плюралізму, толерантності, взаємоповаги, які мають стати основою об'єднання людей, мотивом їхньої участі у громадсько-політичному житті [14;15;16]. Створення політико-правових умов надає можливість об'єднанням громадян брати участь у суспільно-політичній діяльності, а згодом – інституціоналізуватися.

Вартує, на наш погляд, розкрити специфіку здійснення інституціоналізації громадянського суспільства в

умовах політичної модернізації в сучасній Україні. Інституціоналізація громадянського суспільства відбувається в рамках процесу модернізації, тобто комплексу соціальних, економічних, політичних, культурних, інтелектуальних трансформацій, які, на відміну від традиційного, ведуть до формування сучасного суспільства. Із набуттям незалежності в Україні відбувається своєрідний перехідний період від тоталітарного політичного режиму до демократичного. У цьому сенсі актуальність і значущість теорії модернізації для політичної науки полягає в тому, що дозволяє зіставити сьогоденні проблеми з досвідом та загальним напрямом цивілізаційного процесу, знайти точки відліку для визначення конкретних шляхів демократизації [17, с.108–114;18]. В українській політичній науці ці питання досліджують В. Бебик, В.Барков, В. Горбатенко, Г. Зеленько, А.Карась, І.Кресіна, Ф.Кирилюк, С.Кириченко, А. Колодій, М. Михальченко, Ф. Рудич, М.Рябчук, Г. Щедрова та ін.

Окремі аспекти феномену «громадянське суспільство», перспективи розвитку його інститутів розроблені в працях С.Наумкіної, В.Пашенка, А.Пахарева, О.Бабкіної, М.Головатого, Л.Кочубей, Ф.Барановського, М.Примуша, О.Кіндратець, О.Карчевської, В.Співака, І.Паська, О.Михайловської, Є.Качмарського, О.Чемшита та ін.

На сьогодні постають три головні завдання. Згідно з авторитетною думкою М.Михальченка, в розвитку держави – «...модернізація інституціональної структури в Україні; стабілізація соціально-групової структури на базі розвитку «середнього класу» та активізація людського потенціалу»[4]. Завдання, пов'язані одне з одним, і в цьому сенсі інституціональні зміни являють собою зовнішній бік процесу модернізації.

Інституціоналізація громадянського суспільства є результатом ускладнення та диференціації соціальної системи в цілому як ефективний механізм, який дозволяє оптимізувати процеси, що відбуваються у системі, підвищити її стійкість і адаптаційні можливості. Відповідно, часові рамки формування інститутів громадянського суспільства, способи здійснення цього процесу визначаються типом модернізації[19, с.44–55;20;21].

Політична модернізація в сучасній Україні, на наш погляд, має на меті формування таких пріоритетних напрямів: створення нових політичних інститутів для вирішення новітніх проблем у всіх сферах життєдіяльності суспільства; кардинальну зміну підготовки політичної еліти і лідерів щодо здійснення ефективної політичної діяльності; формування раціональної бюрократії, здатної здійснити сучасний менеджмент. Політична модернізація має на увазі зміни політичної системи в процесі переходу від традиційного до сучасного суспільства. Її сутність полягає в напрацюванні сучасних напрямів змін, удосконаленні соціально-класової структури суспільства, створенні нормативно-правових основ сучасних перетворень. Особливо маємо виділити засвоєння масовою свідомістю норм демократії, створення диференційованої політичної структури з високою спеціалізацією ролей та інститутів; поширення і засвоєння норм чинного законодавства, політичної активності громадян; постійне розширення участі в політичному житті різноманітних соціальних груп та інтересів. Важливою ознакою демократичного устрою держави має бути порядок, при якому ключові політичні рішення, насамперед, визначення політичної лінії за допомогою періодичного вибору тієї або іншої політичної сили зводяться до колективної волі всього суспільства. У демократичному суспільстві еліти перебувають під загальногромадянським контролем та обмежені у своїй діяльності виборцями. Таке суспільство повинне забезпечити існування каналів, за якими суспільна воля досягає політичного рівня та впливає на процес прийняття рішень [21;22].

Початок модернізації в Україні засвідчив, що за слабо розвиненого представництва політичних інтересів і непрозорого процесу прийняття рішень приватизацію й лібералізацію можуть здійснювати старі та нові групи інтересів. Тому на сучасному етапі політичної модернізації велика роль відводиться правлячій еліті [23].

Успіх або невдача навздогінної модернізації пов'язані здебільшого з тим, наскільки її впровадження відповідає соціокультурним особливостям народу [22]. Більше того, еліта, що проводить модернізацію, особливо ретельно повинна піклуватися про збереження культури, традицій

свого народу. По-перше, в суспільстві існує гостра потреба в ясній ідеологічній доктрині, що має надати впевненості у майбутньому, визначити орієнтири на близьку й далеку перспективи державного розвитку [24]. По-друге, в пошуку нових правил громадяни практично не одержують допомоги від інтелектуальних, професіональних, політичних еліт. І в цьому ми вбачаємо одну із причин надзвичайно нестійкого, дезорієнтованого, розірваного стану масової свідомості, яка перебуває в суцільній невизначеності.

Надзвичайно важливо ініціювати максимально широку участь, підтримувати соціальну ініціативу та залучати інститути громадянського суспільства. Інакше, ігнорування їх потенціалу звужує можливості процесу інституціоналізації знизу та стає перешкодою як для політичної модернізації, так і модернізації взагалі.

Ці тенденції чітко проглядаються в характері сучасного політичного розвитку, який має амбівалентний характер, одночасно модернізаторський та антимодернізаторський. Перша тенденція проявляється у широкому залученні до політичного життя соціальних груп та індивідів, у послабленні традиційної політичної еліти та занепаді її легітимності. Друга – виражається в специфічній формі здійснення модернізації.

Перспективи політичної модернізації будуть визначатися здатністю режиму розв'язати такі групи проблем, які містять як загальний, так і специфічний український характер. Перш за все, треба вивести з-під політичного контролю переважну частину економічних ресурсів, створити відкриту соціальну структуру шляхом подолання стійкої територіальної та професійної закріпленості людей [25]. Необхідно розгорнути формування політичних інститутів і культури, які б забезпечили відкрите політичне суперництво багатоманітних сил у боротьбі за владу. До того ж, потрібно створити ефективну систему місцевого самоврядування, яка б перетворилася на реальну альтернативу традиційному бюрократичному централізму.

У першу чергу, привертає увагу той факт, що інститути громадянського суспільства виникали та функціонують як певний відгук на потреби життя. Тобто, інститути формуються історично, і визначальною умовою їх становлення

є відповідні виклики історичних обставин. Із огляду на ці виклики, інститути громадянського суспільства є як історично сформовані, самовідтворені форми взаємодії щодо реалізації індивідуальних потреб і розподілу суспільних ресурсів на певному етапі розвитку суспільства. Саме вони, як сукупність дій, забезпечують на висококваліфікованому рівні реалізацію законних прав, приватних потреб людини та громадянина.

Ефективний розвиток та функціонування громадянського суспільства має базуватися на координованості та узгодженості дій його структур. Для забезпечення оптимальної взаємодії інститутів необхідні певні умови й чітке розмежування сфер їх впливу. Кожен із них має виконувати власні функції, не підміняючи й не поглинаючи решту інститутів. У загальному механізмі взаємодії вони повинні посідати рівноправний статус й функціонувати на основі принципу додатковості. Такі умови створюються у процесі політичної модернізації.

Із іншого боку, процес політичної модернізації корисний для громадянського суспільства з огляду на те, що воно поступово позбавляється ідеологічних стереотипів, міфів, що суперечать політичній реальності. Зростає здатність конверсійних процесів політичної системи адаптуватися до нових соціальних зразків. Громадянське суспільство демонструє нові цінності й на цій основі забезпечує більш тісне співробітництво влади і народу. Як результат, можливі подолання відчуження населення від політичного життя та здатність забезпечити широку участь антикризові ініціативи. Це не лише послабить та поступово змінить традиційну еліту, але й удосконалить нормативну та ціннісну системи суспільства.

Така модель тією чи іншою мірою здійснюється лише в демократичній правовій державі, де плюралізм наявний у всіх сферах суспільного життя, а політика має системний характер, де є реальний механізм її коректування і врахування можливих наслідків реалізації ухвалених рішень. Однак незалежно від ступеня стабільності й відтворюваності, інституціоналізація можлива тільки за наявності певних суспільних передумов. По-перше, під час формування та визнання нових соціально-політичних та економічних

потреб, що виникають на певному етапі. По-друге, інституціоналізація можлива тільки на основі розвитку необхідних організаційних структур і пов'язаних з ними стандартів та норм як регуляторів суспільного життя [26;27].

Громадянське суспільство формується в Україні на основі вітчизняної специфіки, культурно-історичних традицій. Чільне місце серед них посідають православ'я, за повної поваги до інших релігій, соборність, патріотизм, жертвовність, прихильність до моральних цінностей, прагнення до колективних форм життя, національної згоди, соціальної справедливості [5].

Разом з тим, визначальними перешкодами на шляху інституціоналізації громадянського суспільства в Україні, на думку дослідників, стають розчарування та зневіра населення в демократичних інститутах, відсутність дієвого судового захисту громадян, перехідність соціальної структури, бідність широкого загалу, низький рівень громадянської політичної культури.

Отже, нездатність влади й опозиції вивести Україну на стійку траєкторію модернізації та інституалізації громадянського суспільства ставить наше суспільство перед необхідністю пошуків парадигми, що включає в себе стратегію економічного та політичного розвитку.

1. Політологія: Підручник / За ред. О.В.Бабкіної, В.П.Горбатенка. – 3-тє вид., перероб., доп. – К.: ВЦ «Академія», 2008. – 568 с.

2. Горбатенко В. П. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть. Монографія. – К., 1999. – 240 с.

3. Кіндратець О. Модернізація в Україні та її вплив на стабільність суспільства // Людина і політика. – 2004. – №3. – С.14–20.

4. Михальченко М.І. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи. – Дрогобич: ВФ «Відродження», 2004. – 488 с.

5. Пахарев А.Д. Політичні інститути і процеси в сучасній Україні. Навчальний посібник. – К., 2011. – 182 с.

6. Політична система та інститути громадянського суспільства в сучасній Україні: Навч.посібник / Ф.М.Рудич, Р.В.Балабан, Ю.С.Ганжуров та ін. – К.: Либідь, 2008. – 440 с.

7. Бортніков В.І. Політична участь і демократія: українські реалії: Монографія. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ.ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. – 524 с.

8. Медвідь Ф.М. Діяльність політичних еліт і лідерів у реформуванні політичної системи України в умовах становлення стратегії національної безпеки // Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАНУ. – Вип.36.: Курасівські читання-2007. – К., 2007. – С.300 – 306.

9. Добіжа В.В. Формування політичної культури сучасної владної еліти. Автореф. ... дис.к.політ.н. – К., 2008. – 20 с.

10. Модернізація України – наш стратегічний вибір: Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України. – К.: НІСД, 2011. – 432 с.

11. Україна в 2010 році: щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку: Монографія /за заг.ред А.В.Єрмолаєва. – К.: НІСД, 2010. – 528 с.

12. Рудакевич О.М. Національна політична культура: теорія, методологія, український досвід: Монографія. – Тернопіль: ТНЕУ, вид-во «Економічна думка», 2010. – 456 с.

13. Черноног Р. А. Держава і громадянське суспільство: соціокультурні аспекти розвитку: Дис. ... к. філос. н: 09.00.03 / Інститут філософії ім. Г.С.Сковороди НАН України. – К., 2003. – 185 с.

14. Пасько І., Пасько Я. Громадянське суспільство і національна ідея. – Донецьк, 1999.

15. Колодій А.Ф. На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні. – Львів, 2002. – 276 с.

16. Карась А.Ф. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях: Монографія. – Київ; Львів: Вид. центр ЛНУ ім. І.Франка, 2003. – 520 с.

17. Михайловська О. Держава і розвиток інститутів громадянського суспільства // Політичний менеджмент. – 2005.– № 3(12).– С. 108–114.

18. Михайловська О. Удосконалення механізму розподілу повноважень між державою і інститутами громадянського суспільства // Сучасна українська політика. – 2011. – № 23.

19. Медвідь Ф.М., Гордієнко М.Г. Феномен «помаранчевої революції» в контексті розбудови громадянського суспільства // Політичний менеджмент. – 2006. – № 1(16). – С.44–55.

20. Качмарський Є.І. Місцеве самоврядування в контексті становлення громадянського суспільства в Україні. Автореф. ... к.політ.н. – К., 2010. – 18 с.

21. Карчевська О.В. Інституалізація громадянського суспільства як чинник формування демократичної політичної стабільності в сучасній Україні. Автореф. ... к.політ.н. – Луганськ, 2009. – 19 с.

22. Зеленько Г. І. Політична «матриця» громадянського суспільства (досвід країн Вишеградської групи та України) / Г. І. Зеленько; НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса.– К., 2007. – 335 с.

23. Сабанадзе Ю.В. Групи інтересів у перехідних суспільствах: Монографія. – К.: Логос, 2009. – 208 с.

24. Науково-практична конференція «Ідеологія в сучасному світі», 19–20 жовтня 2011 р.: [матеріали доповідей і виступів]. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2011. – 223 с.

25. Податковий кодекс України. – Харків: ФОРУМ, 2011. – 272 с.

26. Співак В.М. Політико-правовий та соціокультурний виміри глобалізації: Монографія. – К.: Логос, 2011. – 416 с.

27. Щедрова Г.П. Громадянське суспільство і соціальна, демократична, правова держава: становлення, функції, тенденції розвитку в сучасній Україні: Дис. ... д. політ. н. 23.00.02 / Східноукраїнський держ. ун-т. – Луганськ, 1996. – 368 с.